

Literatūras metodika un literatūras mācībpriekšmets laiku lokos

*Dr. paed. Elita Stikute,
LU PPMF docente*

Latvijas Republikas Saeimas Izglītības, kultūras un
zinātnes komisijas organizētā konference
«Skolēns valodā un valoda skolēnā»

2021. gada 29. oktobrī

Voldemārs Zelmenis (2005: 63)

Ar pedagoģiskajiem uzskatiem ir kā ar mūziku vai modi – ir tradicionālās, klasiskās vērtības, kas saglabājas, un modernās, kas pāriet. Jaunais virziens ierodas ar pārākuma apziņu, tad lēnām saplok, atdodams vietu nākamajam. Kaut kas no modernā paliek arī tradicionālajam un pamazām virza uz priekšu tā attīstību. Atlasi nosaka prakse.



Literatūras metodikas priekšvēsture

Literatūras metodikas **priekšvēsturē** nozīmīgas ir ievērojamāko jaunlatviešu (J. Alunāna, K. Valdemāra, A. Kronvalda) un pirmā tautiskā atmodas laikmeta darbinieku (Ausekļa, brāļu Kaudzīšu u.c.) metodiskās **idejas literatūras mācīšanā**:

1. Latviešu valodas un literatūras mācīšanā svarīgi aktualizēt tautisko pašapziņu.
2. Mācīt un audzināt skolēnus latviskā garā.
3. Cienīt savu valodu, kultūru, literatūru.
4. Skolēnu ētiskajā, estētiskajā audzināšanā liela nozīme folklorai.
5. Skolotāja personība (estētikas zinātājs, daiļuma cienītājs, literatūras pazinējs).

19.gadsimta beigas, 20.gadsimta – latviešu literatūras didaktikas **sākotne** (A. Laimiņš, V. Plūdons, J. Akuraters, K. Skalbe, Rainis u.c):

1. Tautiskuma un nacionālās pašapziņas principa respektēšana.
2. Literatūras estētiskais, tikumiskais nolūks, literatūra kā skolēnu gara un jūtu modinātāja.
3. Daiļdarba lasīšana kopumā.
4. Dzīvas, rosinošas mācību metodes.
5. Domraksti un dzejoļu daiļlasīšana - skolēnu jūtu un gara pasaules pilnveidotāji.
6. Izdoti literatūras mācību līdzekļi, grāmatas, hrestomātijas.
7. Literatūras metodikas dalījums:
 - literatūras teorija,
 - domrakstu mācība,
 - literatūras vēsture.

Literatūras metodikas teorētiskie pamati

20.gadsimta 20.-30.gados – didaktikas teorētisko pamatu izstrāde (K. Dēķens, V. Ramāns, K. Kārkliņš, E. Aistars, L. Bērziņš, O. Svenne, V. Ziemelis, A. Širmane, A. Plaubs, M. Gaide, J. Dāvidsons, J. Salmgrieze, K. Karulis, E. Ābele, M. Vitrunga, J. Miesnieks, Z. Sūna, H. Kreicers, A. Zaļā u.c.):

- 1.Literatūras kā mākslas priekšmeta un daiļdarbu apguves problemātika.
- 2.Mācību satura atlases un vielas izkārtojuma principu izstrāde.
- 3.Literatūras stundas plānošana un mācību metožu izvēles pamatojums.
- 4.Uzskates līdzekļu un ilustratīvo materiālu nozīme literatūras stundās.
- 5.Dažādu literatūras žanru apguves specifika.
- 6.Domrakstu metodikas pamatu izstrāde.



Literatūras mācībpriekšmeta specifika

Literatūrai mācību saturā ir īpaša vieta, un tā jā māca kā **mākslas priekšmets**.

Cilvēka audzināšana un garīgās pasaules izkopšana:

„...starp daudzajiem faktoriem, kas audzina un veido modernā cilvēka dvēseli, visizcilāko vietu ieņem literatūra” (*Jurevičs: LVVA, 1362.f., 2.apr., 1508.l.*);

līdzpārdzīvojuma radīšana, pašaktualizācija:

„Tieši literatūras iedarbīgās dabas dēļ tai ir pavisam izcils un īpats stāvoklis citu mācību priekšmetu vidū.” (*Ziemelis: LVVA, 1632.f., 2.apr., 1362.l.*);

literatūra kā tautas garīgās dzīves veidotāja un jaunatnes audzinātāja:
(*Ziemelis: LVVA, 1632.f., 2.apr., 1362.l.*);

„Literatūras stundā ne tikai iepazīstinām ar mūsu rakstniecību un, iztīrējot darbus, audzinām ētiski, bet mēs dodam arī aptuvenu nojēgu par to, kas ir labs, skaists, vērtīgs mākslā, kas turpretī ir sēnālas un lēta, mazvērtīga lieta. Mēs veidojam jaunietim gaumi literatūras darbu izvēlē, kas viņu novērš no nejaukā un ved pie labā, kas savukārt atstāj veselīgas pēdas lasītājā.”
(*Plaubs: LVVA, 1632.f., 2.apr., 1362.l., 81.lp.*).

Literatūras skolotājs

- apbruņots ar jaunākajām zinātņu atziņām, labi pārzina savu priekšmetu, teoriju saista ar praksi (jaunlatvieši);
- skolotājs kā draugs, vecākais biedrs, kurš palīdz apgūt mācību vielu (brāļi Kaudzītes).
- skolotāja dzīvā vārda metode, dzīva, draudzīga saruna ar skolēniem par izlasīto tekstu, jo *„bērni daudz labāk pieķeras skolotāja vārdiem, ja tie ir dzīvi, ja tie modina; svabadi runāti vārdi ir daudz spēcīgāki, tie vairāk ierosina, attīsta nekā no grāmatas priekšā lasītie. Tādēļ nav pareizi, ja lasāmiem gabaliem pielikti paskaidrojumi”* (A. Laimiņš).
- Literatūras stundas – tautiskuma un nacionālās pašapziņas veidotājas (V. Plūdons).

Literatūras skolotājs

Tikai spēcīga skolotāja personība, kam raksturīgs

- literāro interešu dziļums un
- pedagoģiskais talants,

var rosināt savus skolēnus literatūrā parādīt un izjust latviskās dzīves saturu.

Ja skolotājs ir spēcīga personība, tad mācībās „*tādās rokās arī pavisam viduvējs skolnieciņš šur tur pa kriptiņai pašdarbības uzrāda*” (Aistars1938: 47).



- rosina skolēnu emocionālo, intelektuālo, ētisko un estētisko audzināšanu,
- veido saikni ar citiem mākslas priekšmetiem,
- ievēro literatūras un dzīves tuvumu,
- paplašina skolēnu redzesloku, priekšstatu par pasauli,
- veido spriešanas spējas,
- daiļuma izjūtu,
- mācību viela ietekmē skolēnu raksturu, palīdz tam augt;
- veido skolēnu literāro gaumi,
- ir izstrādāta saskaņā ar konkrētā mācību priekšmeta metodiku (E. Aistars, A. Širmane, J. Gregors).



Latviešu literatūras skolotāja portrets un īpašā misija

1. Literatūras skolotāja personības lielā nozīme literatūras mācībās dažādos vēsturiskos periodos:
 - apbruņots ar jaunākajām zinātņu atziņām, labi pārzina savu priekšmetu, teoriju saista ar praksi, skolotājs kā draugs, palīgs (jaunlatvieši, brāļi Kaudzītes u.c.);
 - A. Laimiņa atziņas par skolotāja dedzību, skolotāja garu, mīlestību un siltu sirdi mātes valodas mācīšanā un izkopšanā, par skolēnu interesēm piemērotu lasāmvielu, par lasīšanas estētisko un tikumisko nolūku, skolotāja dzīvā vārda metodi, draudzīgu sarunu ar skolēniem par izlasīto;
 - tautiskuma princips, nacionālās pašapziņa, savas tautas dzīve, daba rakstnieku darbos (V. Plūdons);
 - literatūras skolotājs ir literatūras stundas dvēsele, viņam uzticēts augstākais pienākums un misija- atmodināt skolēnu dvēseles, estētiski audzināt, radīt līdzpārdzīvojumu (E. Aistars),
 - divu tipu skolotāji: „sausie” un jūsmotāji – daiļliteratūras entuziasti. Daiļdarbu vērtējumā nepieciešama objektivitāte (H. Kreicers);
 - radīt skolēnos augstākos pārdzīvojuma mirkļus (V. Ziemeļis);
 - skolotāja personības spēks, profesionālā un pedagoģiskā meistarība (J. Gregors);



Skolotāja attieksme pret daiļdarbu, ko analizē klasē

Vidusceļš, kur skolotāja apgarotību un jūsmu iegrožo un notur reālo iespēju robežās mērķtiecīga un konkrēti apsvērta sistēma.

Skolotājs top **aktīvs jaunradītājs**. Nepieciešama *objektivitāte*, rakstnieka tēli jāanalizē un jāvērtē bez aizspriedumiem un arī pārmērīgas mīlestības.

Citādi rakstnieka tēls mūsu apgaismojumā var iznākt nepatīss un greizs.

Skolotājam atkal un atkal jāpārbauda savi spriedumi skolotājam jāsniedz pamatīgas un noturīgas zināšanas, tad vispareizākais ceļš šāda mērķa sasniegšanai.

Konkrētas **metodiskās sistēmas un paņēmieni izstrādāšana un veidošana** (H. Kreicers).

Mācību satura izkārtojuma principi (specifiski, tikai šim priekšmetam raksturīgi principi)

pakāpenības (K. Kārkliņš, V. Ziemelis, A. Zaļā);

graduālais – vielas iedalījums koncentriskos riņķos (K. Dēķens, A. Dauge, V. Ramāns, A. Širmane);

parciālais – mācību vielas apguve noslēgtos priekšmetos apguves secībā – (M. Gaide, J. Salmgrieze);

apvienotās mācības – vielas koncentrācija bez iedalījuma mācību priekšmetos, sakārtojot to uzdevumos (M. Gaide, J. Salmgrieze);

sakarības – radniecīgi darbi seko viens otram, iepriekšējais darbs jau izraisa nākamo (V. Ziemelis);

koncentru un sistēmiskais (A. Dauge, O. Svenne);

pamatīguma un daiļdarbu dziļuma apguves princips (H. Kreicers).



Mācību principi

Aktualitātes princips (daiļdarbu apguve saskan ar attiecīgiem notikumiem dabā, cilvēku un sevišķi tautas dzīvē).

Skolēns vislabāk varēs izjust to dziļo patiesību, ka literatūras darbs ir tautas dzīves un kultūras izpaudums un ka skolēns pats un visa skola un sabiedrība ir iekļauti tautas likteņa kopībā.



Mācību līdzekļu un metodisko palīglīdzekļu izmantojums

Skolotājs ar *daudzveidīgiem pedagoģiskiem līdzekļiem* stundās rosina skolēnu *aktīvu izziņas, radošu, emocionālu darbību, vērtīborientāciju*.

- Rosināt skolēnu emocionālo, intelektuālo, ētisko un estētisko audzināšanu,
- veidot saikni ar citiem mākslas priekšmetiem,
- ievērot literatūras un dzīves tuvumu.

„..šiem dažādajiem, nesvarīgajiem sīkumiem un blakus apstākļiem piemīt tā brīnišķīgā īpašība, ka tie pievelk, bērns jūtas kā pašā rakstnieka pasaulē, viņš it kā saskaras ar to, jūt tā tiešu tuvumu” (*Plaubs: 82*).

Uzskates līdzekļu un ilustratīvo materiālu nozīme literatūras stundās

1. Metodiski (V. Ramāns, M. Štāls, H. Dzelme, A. Plaubs, J. Dāvidsons, M. Gaide) - pret šablonismu un stereotipiem un izvirza **prasību izmantot dažādus mācību metodiskos, uzskates, ilustratīvos un tehniskos līdzekļus** (pašdarināto ilustrāciju krājumi, attēli un gleznas, apceru, rakstnieku darbu, laikrakstu izgriezumi, ilustrācijas u.c.).
2. Lai pilnvērtīgi mācītu literatūru, **ieteicams veidot palīgmateriālu krājumus, aktīvi sekot noderīgai informācijai presē un žurnālos un apkopot un sakārtot to noteiktā sistēmā**, tādējādi padarot to par vērtīgu papildmateriālu dažādu jautājumu apgūvē (A. Plaubs).
3. Materiāliem, kādiem vajadzētu būt latviešu valodas un literatūras kabinetā (skolu inspektora M.Gaides izveidotais saraksts):
rakstnieku ģimenes un citi skati no rakstnieku dzīves,
skati no teātros izrādītajām lugām, izvilkumi no rakstnieku darbiem,
tautas dziesmu albumi, kritikas, recenzijas, informācijas, pašu bērnu ilustrācijas, zīmējumi, rakstu darbu paraugi pa klasēm: domraksti, diktāti, dažādi vingrinājumi, ekskursiju apraksti uz rakstnieku dzīves un atdusas vietām, ilustratīvi materiāli par sacerējumos aprakstītām vietām,
rokas grāmatas: vārdnīcas, gramatikas, literatūras vēstures, tautas dziesmu un pasaku kopojumi, folkloras materiāli par dzimto pagastu vai pilsētu, piemēram, teikas, vietējās izloksnes apraksti
4. To sagatavošanā un apzināšanā skolotājam veicams liels darbs.

Literatūras stundas plānošana un mācību metožu izvēles pamatojums

Latviešu valodas skolotāja darbs pēc plāna un sistēmas (skolotāja prasme plānot, analizēt, secināt):

daudzveidīgs, mērķtiecīgi un lietderīgi izplānots mācību darbs stundā (V. Ziemeļis);

rūpīgi saplānots mācību saturs (mācību vielas, laika, stundu skaits, lai apgūtu visu plašo mācību programmu, kur ietilpst gan gramatika, lasīšana, diktāti, domu raksti, literatūra, poētika, literatūras vēsture (O. Svenne).

saviem skolēniem piemērotas mācību metodes un darba paņēmieni (skolotāja lekcija, jautājumu uzdošana, pārrunas, mērķtiecīgi virzīta saruna, diskusija, stāstījuma un atstāsta, plāna veidošana, referātu sagatavošana, daiļdarba fragmentu mācīšanās no galvas, izteiksmīga runāšana);

disciplinē un aktivizē skolēnus (K. Dēķena, H. Kreicera ideja par sadarbīgām mācībām);

skolotājs audzina gan ar mācību vielu, gan savu personību un rīcības paraugu;

skolotājs ir elastīgs, seko līdzi gan pašmāju, gan ārzemju pedagoģiskajai literatūrai, savā pedagoģiskajā darbībā prot ietvert un izmāģināt jaunas atziņas un idejas, kritiski novērtēt to lietderību

Padomju periods (20.gadsimta 40.- 50. g.)

Padomju periodā, īpaši **20.gadsimta 40.-50.gados**, literatūras attīstība notika pastiprinātas ideoloģizācijas apstākļos, ko noteica šķiriskuma un partejiskuma principi.

1.Pozitīvisma metode literatūrzinātnē (literatūra - esamības atspoguļojums).

2.Vulgārsocioloģiskā pieeja (rakstnieka personība, devums literatūrā vērtēts atkarībā no viņa šķiriskās piederības un uzskatiem par sociālo apstākļu nozīmi cilvēka dzīvē).

3.Literatūras mācību saturs (rakstnieku ideoloģiskā atbilstība/neatbilstība padomju garam):

literatūras vienpusīgs, sašaurināts traktējums, daiļdarba satura un uztveres „pareizums”, mākslinieciskums - ignorēts. Noteicošā daiļrades metode - sociālistiskais reālisms;

skolēnos attīstīta proletāriskā internacionālisma un sociālistiskā patriotisma izpratne;

skolotāja darbs stingri uzraudzīts un vadīts;

idejiski vēlamai literatūras mācīšanas virzībai noderīga bija **lekciju** metode.

Padomju periods (20.gadsimta 60.-80.g.)

Lai vērstos pret konspektīvām, vispārīgām, skolēnu zināšanām un situāciju, kad lielākā daļa audzēkņu pašu darbu nebija lasījuši un literatūras stundās lielā mērā runāja par literatūru, bet pašas literatūras tur nebija, tika izvirzīta kategoriska prasība: **novērst tādu stāvokli, ka klasē analizē literāru darbu, bet skolēni nav to izlasījuši.**

20.gadsimta 60.-80.gados literatūras mācīšanā pozitīvas tendences:

1. Atziņa par idejiski mākslinieciska, **vienota veseluma un mākslinieciskuma** respektēšanu saturā un literārā darba uztverē un analīzē.
2. Liela uzmanība pievērsta **literatūras teorijas jautājumiem**, kuru zināšanas nepieciešamas pilnvērtīgai literāra darba uztverei, izpratnei un analīzei.
3. **Ārpusklases darbs** – radīt interesi par literatūru, iepazīstināt ar plašo latviešu literatūras klāstu, paplašināt skolēnu redzesloku par literārajiem darbiem, veicināt sistemātisku lasīšanu un literatūras jautājumu iztīrīšanu.
4. Literatūras mācīšana saistībā ar **audzināšanas darbu.**

Pārmaiņu laiks - 20.gadsimta 90. gadi. 21. gs. sākums

1. Literatūras kā mākslas priekšmeta īpašā nozīme vispusīgi attīstītas personības pilnveidē.
2. Literatūras estētiskā baudījuma un emocionāli vērtējošās attieksmes, līdzradīšanas, pašaktualizācijas nozīme.
3. Mācību satura nacionālais komponents (I. Freidenfelds, Ē Zimule).
4. **Literatūras mācību koncepcija** (J. Rudzītis) balstīta humānpedagoģijas un psiholoģijas atziņās (K. Rodžers, A. Maslovs):
5. *Daiļdarbu vērtības katrs pats izstrādā, iesaistoties dialogā ar mākslas darbu, pašaktualizējot tās interaktīvā, vērtīborientējošā sadarbībā ar citiem skolēniem.*
6. Literatūras mācībās mainījusies skolotāja loma (konsultants, domubiedrs, palīgs) un sadarbība ar skolēniem.
7. Tiek izmantotas daudzveidīgas mācību metodes, metodiskie paņēmieni, kas orientēti uz sadarbību, interakciju.

Literatūras mācībpriekšmeta specifika

1. Literatūra ir **specifiska vārda māksla**.
2. Tās apguve plašākā skatījumā ir personības iesaistīšanās kultūras, it sevišķi estētiskās kultūras, apritē, kur nozīmīgu vietu ieņem ne tikai zināšanas un prasmes, bet galvenokārt *dzīves un mākslas vērtību atklāsme (Rudzītis 2000)*.
3. Galvenais uzdevums – veicināt katra skolēna harmoniskas personības veidošanos un attīstību, vērtīborientācijas veidošanos, mākslinieciskās pašaktivitātes izraisīšanos (*Rudzītis 2000: 50*)

Kompetencēs balstītā pieejā

Kas ir mainījies?

- literatūras mācībpriekšmets pieder pie *kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā mācību jomas*.
- Literatūrai kā mācībpriekšmetam nav standarta, bet gan lielās idejas, kurās plānotie sasniedzamie rezultāti skolēnam *pamatizglītības standartā kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā mācību jomā*, beidzot 3., 6. un 9. klasi;
- plānotie skolēnam sasniedzamie rezultāti *kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā mācību jomā vispārējā vidējā izglītības standartā vispārīgajā, optimālajā vai augstākajā mācību satura apguves līmenī*;
- lielāks akcents literatūras sasaistei ar citiem mākslas veidiem.

Kompetencēs balstītā pieejā

Akcenti pamatskolā literatūrā:

- tematiskais princips (laiks, daba, mājas, skola, tradīcijas, spēle u.tml.),
- ✓ ieradums lasīt,
- ✓ ieinteresēts lasītājs, spēj izvēlēties lasāmo literatūru,
- ✓ drosme radoši izmēģināt (darbojas praktiski, iztēlojas, pilnveido radošos talantus, vērtē, interpretē, piedzīvo klātienē, līdzdarbojas),
- ✓ literatūras kā mākslas veida izzināšana.

Vidusskolā:

- ✓ lietpratīgs kompetentais lasītājs;
- ✓ saskata zīmes, simbolus, likumsakarības;
- ✓ prasme saskatīt laikmetu zīmes laikmetīgajā literatūrā;
- ✓ drosme iesaistīties literārajos eksperimentos.

Kompetencēs balstītā pieejā

- Izstrādāti izvērsti programmu paraugi visiem posmiem un klasēm;
- *Skola2030* resursu krātvē pieejami dažādi mācību materiāli; bet nepieciešams daudz laika, lai tos iepazītu, izprastu, kad un kā izmantot mācību stundās;
- diemžēl nav vienota mācību līdzekļa. Tā nepieciešamību apliecina gan skolēni, gan esošie skolotāji, gan topošie skolotāji.



Secinājumi

Visos literatūras metodikas attīstības periodos literatūras mācībās aktualizētas

- vispārcilvēciskās augstākās garīgās un nacionālās vērtības,
- ētiskā, estētiskā audzināšana,
- skolēna jūtu un gara pasaules attīstīšana,
- skolēnu izziņas darbības rosināšana,
- emocionāli vērtējošā darbība un attieksme,
- skolotāja un skolēnu sadarbība,
- pašaktualizācija un līdzradīšana,
- daīldarbu lasīšana un analīze kopumā .



Ernests Aistars

„Latviešu skolotāja darbs ir dārzkopja darbs. Bet dārznieks taču nekad savus kociņus neapgriež visus pēc viena mēra un šablona; viņš kopj tos un audzē katru individuāli. Saprotams, ka skolotājs savās pārpildītajās klasēs un ierobežotajā darba laikā visu to tik ideāli nespēs veikt. Tomēr pašpaļāvība un darba prieks ir pirmie, kas ikvienam latviešu valodas skolotājam jāmodina savos audzēkņos tieši un katrā atsevišķi. Citādi ne tikai veltīgas būs viņa pūles, bet piespiesti neīsta un garīgi kropla iznāks visu viņa audzēkņu gara dzīve...”



Paldies par uzmanību!

*Lai pašpalāvība, darba prieks un gandarījums,
veicot latviešu valodas un literatūras skolotāja
skaisto un svētīgo darbu!*